

Βυζάντιο και ευρωπαϊκή Αναγέννηση

Στέλιος Λαμπάκης

Κύριος Ερευνητής στο IBE/EIE

Το θέμα της συμβολής των βυζαντινών λογίων στην παλική και κατ' επέκτασιν στην ευρωπαϊκή αναγέννηση, γεγονός αναμφισβήτητο, έχει αναλυθεί και αξιολογηθεί ποικιλοτρόπως. Στην παλαιότερη βιβλιογραφία, τουλάχιστον έως τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, τονίζεται υπερβολικά η άποψη ότι η Αναγέννηση οφείλεται αποκλειστικά στους βυζαντινούς λογίους, που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους και να καταφύγουν στη Δύση, έχοντας μαζί τους τους θησαυρούς της αρχαιοελληνικής γραμματείας, τους οποίους διέδωσαν, μέσω της Ιταλίας, στην Εσπερία, και προκάλεσαν την στροφή προς την αρχαιότητα, και τελικά την Αναγέννηση.¹ Σε πιο πρόσφατες προσεγγίσεις βεβαίως αποφεύγονται ανάλογες υπερβολικές εκτιμήσεις και το θέμα αναλύεται πιο ισορροπημένα:² αφετηρία μπορεί να

1. Η «ελληνοκεντρική» αυτή άποψη σημειωτέον δεν είναι δημιούργημα νεοτέρων ελλήνων λογίων και ιστορικών: οφείλεται στους ίδιους τους παλούς ανθρωπιστές του δέκατου πέμπτου αιώνα, που μιλούσαν με θαυμασμό για τους βυζαντινούς δασκάλους τους και για τους νέους ορίζοντες που ανακάλυψαν από την συνεργασία μαζί τους.

2. Οι απόψεις αυτές, αλλά και άλλες παρεμφερείς, αναλύονται μεταξύ άλλων και σε δύο σχετικά με το θέμα δημοσιεύματα του Διονυσίου Ζακυθηνού, ένα συντομότερο

θεωρηθεί το 1860, οπότε δημοσιεύθηκε σε πρώτη έκδοση το βιβλίο του ελβετού ιστορικού Jacob Burckhardt, *Die Cultur der Renaissance in Italien*.³ Στο βιβλίο αυτό τα βαθύτερα αίτια της Αναγέννησης εντοπίζονται στις αλλαγές που είχαν συντελεσθεί στην ιταλική κοινωνία: συγκεκριμένα, η δημιουργία κρατιδίων-πόλεων, που η ανάπτυξή τους βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στο εμπόριο, είχε οδηγήσει σε συσσώρευση υλικών αγαθών και σε οικονομική άνθηση: μέσα σε αυτές τις ευμενείς οικονομικές και πολιτικές συνθήκες αναδείχθηκε η προσωπικότητα του ατόμου και αναζητήθηκαν νέα πρότυπα θεώρησης του βίου.⁴ Και η επιστροφή στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, καθώς και η ανάπτυξη της αρχαιογνωσίας και άλλων συναφών επιστημονικών κλάδων δεν θεωρείται πλέον η αιτία, αλλά ένα από τα επακόλουθα των νέων αυτών συνθηκών, με καθοριστικό ρόλο στην ωρίμανση των αναγεννητικών τάσεων.⁵ Επίσης πρέπει

(«Τὸ πρόβλημα τῆς ἐλληνικῆς συμβολῆς εἰς τὴν Ἐναγέννησιν», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 5, 1954-1955, 126-138 και σε αναδημοσίευση στην συναγωγή μελετῶν *Μεταβυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, Αθήνα 1978, 229-243), καθώς και στο εκτενέστερο «Ἐναγέννησις καὶ Ἐναγεννήσεις. Ἑλληνικὰ ἀνακεφαλαιώσεις» (*Μεταβυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, ὁ.π., 130-228). Βλ. και K. Setton, *Τὸ βυζαντινὸ ὑπόβαθρο τῆς Ἰταλικῆς Ἐναγέννησης*, Αθήνα 1989 και Ν. Οικονομίδης, *Ἡ Ἐναγέννηση καὶ τὸ Βυζάντιο*, στον τόμο *Βυζάντιο καὶ Εὐρώπη. Ἀ΄ Διεθνῆς Βυζαντινολογικῆς Συνάντησης*, Δελφοί, 20-24 Ἰουλίου 1985, Αθήνα 1987, 247-253.

3. Το οποίο έχει ανατυπωθεί πολλές φορές, έχει μεταφρασθεί σε πάρα πολλές γλώσσες (και στα ελληνικά μόλις προ επτά ετών: *Ὁ πολιτισμὸς τῆς Ἐναγέννησης στὴν Ἰταλία*, Αθήνα 1997) και αποτελεί ἔκτοτε σημεῖο αναφοράς ὅσων ασχολοῦνται με τὴν Ἐναγέννηση, ὅσο και αν ὀρισμένα σημεῖα και ἐπὶ μέρους λεπτομέρειες ἔχουν αναθεωρηθεῖ ἀπὸ τὴν νεότερη ἔρευνα.

4. Για τὴς κοινωνικοπολιτικῆς συνθήκες στα ἰταλικά κρατίδια βλ. τελευταία Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα, *Ἰταλικὴ Ἐναγέννηση. Τέχνη καὶ κοινωνία-τέχνη καὶ αρχαιότητα*, Αθήνα 2004, 17-51, με ἀφθονη βιβλιογραφία.

5. Χάριν πληρότητος δεν πρέπει ἐπίσης να παραλείψουμε να σημειώσουμε ὅτι ὑπῆρξαν και περιπτώσεις ἱστορικών που υποτίμησαν τὸν παράγοντα τῆς ἐλληνικῆς συμβολῆς, με χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τὸν γερμανὸ G. Voigt (1827-1891) και τὸ βιβλίο του «*Die Wiederbelebung des classischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*», που ἐκδόθηκε για πρώτη φορά στο Βερολίνο τὸ 1859, και γνώρισε πολλές ανατυπώσεις. Και τὸ βιβλίο του N. Festa, *Umanesimo*, Bologna 1935 και 1940², τὸ ὁποῖο προσφάτως κυκλοφόρησε μεταφρασμένο και στα ελληνικά (*Ὁυμανισμὸς. Τα κλασσικά γράμματα στὴν Ἐναγέννηση*, Αθήνα 1997), ἀπῆκε ἐν μέρει παρόμοιες τάσεις.

να σημειωθεί και η επισήμανση ότι βεβαίως δεν υπήρξε απότομη μετάβαση από τον «σκοτεινό» Μεσαίωνα στη «φωτεινή» αναγέννηση. Υπήρξε σταδιακή εξελικτική πορεία, και μερικές φορές διευρύνονται τα χρονικά όρια: γίνεται πλέον λόγος και για «αναγέννηση» πριν από την αναγέννηση, του δωδεκάτου και δεκάτου τρίτου αιώνα.⁶ Βεβαίως ο παράγοντας της ελληνικής συμβολής δεν αναιρείται από αυτήν την ευρύτερη οριοθέτηση της Αναγέννησης. Το θέμα έχει σχέση και με τη γενικότερη αντιμετώπιση της ελληνικής γλώσσας στον δυτικό Μεσαίωνα. Πρέπει να ληφθεί υπόψιν ότι μία παλαιότερη άποψη, σύμφωνα με την οποία κατά τον Μεσαίωνα η ελληνομάθεια στη Δύση ήταν σχεδόν ανύπαρκτη, είναι εσφαλμένη και δεν γίνεται πλέον δεκτή. Παρά τις –κατά καιρούς σφοδρότατες– πολιτικές και δογματικές αντιθέσεις μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης, τα ελληνικά, όσο και αν η εκμάθησή τους παρουσίαζε δυσκολίες (χαρακτηριστική η έκφραση *graeca sunt, non leguntur* [=ελληνικά είναι, δεν διαβάζονται]), ποτέ δεν έπαψαν να αποτελούν αντικείμενο μελέτης και σπουδής στον δυτικό Μεσαίωνα. Ο πρώτος λόγος είναι το ότι είχαν περιβληθεί με ιδιαίτερη αίγλη, μαζί με τα εβραϊκά και τα λατινικά, ως μία από τις τρεις ιερές γλώσσες (*sacrae linguae* τις είχε χαρακτηρίσει ο επίσκοπος Σεβίλλης Ισίδωρος [570-636], στο έργο του *Etymologiae* IX 1,3). Αλλά είναι ευνόητο ότι και λόγοι πρακτικοί ήταν ένας άλλος παράγοντας που παρώθησε προς την σπουδή των ελληνικών, η διευκόλυνση δηλαδή της επικοινωνίας και των επαφών σε ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων: από τις πιο απλές εμπορικές συναλλαγές (για τις οποίες αρκούσαν κάποιες στοιχειώδεις γνώσεις της «καθομιλουμένης») έως τις επίσημες ανταλλαγές απεσταλμένων και πρέσβων προς συζήτηση και διακανονισμό των εκκρεμών υποθέσεων και των σημείων τριβής και αντιπαράθεσης στα εκκλησιαστικοπολιτικά θέματα, που είναι ευνόητο ότι προϋπέθεταν συστηματι-

6. Βλ. κυρίως C. Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge, Mass. 1927. Το θέμα των ουσιωδών διαφορών της Αναγέννησης από την «ανανέωση» ή «αναβίωση» του ενάτου αιώνα (γνωστή και ως καρολίγγεια Αναγέννηση) και από την αντίστοιχη του δωδεκάτου αιώνα το έχει εξετάσει ο E. Panofsky, *Renaissance and Renascences in Western Art*, New York 1972: βλ. Δ. Ζακυθινός, 'Αναγέννησις και 'Αναγεννήσις, ό. π., 147-149, και Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα, *Ιταλική Αναγέννηση*, ό. π., 91-94.

κότερη, αν όχι άριστη, γνώση της γλώσσας, ώστε να κατανοούνται και να διατυπώνονται με ακρίβεια ακόμα και τα πολυπλοκότερα διανοήματα. Και καθώς το Βυζάντιο ήταν η υπερδύναμη της εποχής τουλάχιστον έως τον δωδέκατο αιώνα, είναι ευνόμοτο ότι οι γείτονες του Βυζαντίου είχαν πολύ περισσότερη ανάγκη να μαθαίνουν ελληνικά⁷ – κάτι αντίστοιχο (και τηρουμένων των αναλογιών) με την κυριαρχία της αγγλικής στις μέρες μας. Το πανόραμα των ελληνικών σπουδών στην Δύση για ένα ευρύτατο διάστημα, από τον τέταρτο έως τον δέκατο πέμπτο αιώνα το προσφέρει ο W. Berschin, στο βιβλίο του *Griechisch-lateinisches Mittelalter: von Hieronymus zu Nikolaus von Kues* (Bern-München 1980):⁸ από τη συνθετική αυτή επισκόπηση προκύπτει ότι οι ελληνομαθείς Λατίνοι λόγιοι ήταν πολυάριθμοι, και η εικόνα είναι επιβλητική, ιδίως αν αναλογιστούμε ότι κατά το ίδιο διάστημα η λατινομάθεια των Βυζαντινών μετά τον έκτο αιώνα (ως τον οποίο τα λατινικά ήταν, όπως και τα ελληνικά, επίσημη

7. Πολλές λεπτομέρειες βεβαίως για το ποιες ακριβώς μορφές είχε λάβει η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στη Δύση (η οποία συχνά εναπέκειτο σε ατομικές πρωτοβουλίες), δεν διαθέτουμε. Κάποια γενική εικόνα είναι δυνατό να αποκτήσουμε από τα χειρόγραφα ευρήματα, όπως τα διάφορα δίγλωσσα (ελληνολατινικά και λατινοελληνικά) γλωσσάρια, τα *ερμνεύματα* (εγχειρίδια που συνήθως αποτελούνταν από βασικό γλωσσάριο, από λεξιλόγιο ταξινομημένο κατά θεματικές κατηγορίες, από υποδείγματα διαλόγων και από γραμματικές ασκήσεις), καθώς και από διάφορα εγχειρίδια γραμματικής (βλ. Μ. Peri, *Neograeca Medii Aevi Romanici*, *Αρχές της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συμποσίου Neograeca Medii Aevi*, Βενετία 1993, 503-544). Και βεβαίως σημαντική βοήθεια στην εκμάθηση των ελληνικών προσέφεραν τα πολυάριθμα δίγλωσσα χειρόγραφα της Βίβλου. Το πιο εντυπωσιακό παράδειγμα είναι η περίπτωση του γνωστού ουμανιστή Ambrogio Traversari (1386-1439), μεταφραστή του Διογένη Λαερτίου, του Διονυσίου του Αρεοπαγίτη και άλλων πατερικών κειμένων: ο ίδιος γράφει ότι άρχισε να μαθαίνει τα ελληνικά με παράλληλη ανάγνωση και αντιπαραβολή ενός ελληνικού ψαλτηρίου και της λατινικής του μετάφρασης: βλ. Ν. G. Wilson, *Από το Βυζάντιο στην Αναγέννηση. Ελληνικές σπουδές κατά την Ιταλική Αναγέννηση*, Αθήνα 1994, 70.

8. Το οποίο κυκλοφορεί μεταφρασμένο και στα ελληνικά: *Ελληνικά γράμματα και λατινικός Μεσαίωνας. Από τον Ιερώνυμο ως τον Νικόλαο Κουσανό*, Θεσσαλονίκη 1998 (για την μετάφραση βλ. τις παρατηρήσεις του Σ. Λαϊτσου, *Byzantinische Zeitschrift* 94, 2001, 702-704 και του Μ. Hinterberger, *Jahrbuch der Oesterreichischen Byzantinistik* 52, 2002, 336-337).

γλώσσα του Ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους), περιορίστηκε, και, με κάποιες μεμονωμένες εξαιρέσεις, χρειάστηκε να φθάσουμε σχεδόν στον δέκατο τρίτο αιώνα για να παρατηρηθεί και πάλι ακμή της σπουδής τους,⁹ την εποχή δηλαδή πλέον που το Βυζάντιο, έχοντας αρχίσει να παρακμάζει, στρέφεται προς τη Δυτική Ευρώπη, όπου αναδύονταν νέες πολιτικές δυνάμεις και ηγεμονίες.

Πρέπει επίσης να ληφθεί υπ' όψιν ότι παρά τον χωρισμό σε ανατολικό και δυτικό ρωμαϊκό κράτος (το 495), πάντοτε υπήρχαν ελληνόγλωσσοι θύλακες στην παλική χερσόνησο, όπου το Βυζάντιο κατείχε μεγάλες εκτάσεις ως το 1071. Επίσης και πριν, αλλά και μετά την απώλεια των παλικών κτήσεων του Βυζαντίου υπήρχε ακμαία επιτόπια παραγωγή και αντιγραφή ελληνικών χειρογράφων σε όλα τα μεγάλα μοναστηριακά κέντρα της Ιταλίας, και κυρίως στην κάτω Ιταλία και την Σικελία.¹⁰ Τα κωδικογραφικά αυτά εργαστήρια αναζητούσαν τα πρότυπα των έργων που επρόκειτο να αντιγραφούν σε χειρόγραφα που έφταναν από το Βυζάντιο, είτε ως δώρα προς τους τοπικούς ηγεμόνες, είτε προερχόμενα από τις αναζητήσεις των ταξιδιωτών εν γένει στην ελληνική ανατολή, οι οποίοι, επιστρέφοντας στον τόπο καταγωγής τους μετέφεραν και τα πολύτιμα αυτά μνημεία της συλλογής τους.¹¹

9. Για τη λατινομάθεια των βυζαντινών βλ. Λ. Μπενάκης, *Βυζαντινή Φιλοσοφία. Κείμενα και Μελέτες*, Αθήνα 2002, 187-197, και του ιδίου, *Latin Literature in Byzantium. The Meeting Point of two Cultures*, στον τόμο *The Idea of European Community in History. Conference Proceedings*, vol. I, Athens 2003, 133-140.

10. Για το θέμα αυτό υποδειγματική είναι η συνθετική εργασία του P. Canart, *Le livre grec en Italie meridionale sous les regnes normand et souabe: aspects materiels et sociaux*, που είχε παρουσιασθεί στο 15ο Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο των Αθηνών το 1976 και δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Scrittura e Civiltà* 2, 1978, 103-162. Βλ. επίσης G. Cavallo, *La trasmissione scritta della cultura greca antica in Calabria e in Sicilia tra i secoli X-XV*, *Scrittura e Civiltà* 4, 1980, 157-245 και J. Irigoien, *L' Italie meridionale et la transmission des textes grecs du VIIe au XIIIe siècle*, στον τόμο *Ο Ιταλιώτης Ελληνισμός από τον έβδομο στον δωδέκατο αιώνα*, Αθήνα 2001, 83-98.

11. Ο παλός λόγιος Φραγκίσκος Φίελφος (1398-1481), που εκτός των άλλων έχει αφήσει και εκτενή αλληλογραφία στα ελληνικά (εκδομένη από τον E. Legrand, *Cent dix lettres grecques de Francois Filelfo*, Paris 1892) όταν το 1427 επέστρεψε στη Βενετία μετά από επταετή παραμονή στην Κωνσταντινούπολη, γράφει χαρακτηριστικά ότι

Ο Φραγκίσκος Φίλελφος

Όλα αυτά εξηγούν γιατί οι αναγεννητικές τάσεις της Δύσης συναντήθηκαν με τον βυζαντινό ανθρωπισμό ακριβώς στον χώρο της ιταλικής χερσονήσου. Στα μικρά χρονικά πλαίσια μίας διάλεξης φυσικά δεν είναι δυνατόν να θίξουμε όλες τις γοπητικές λεπτομέρειες που συνθέτουν τα καθέκαστα του πνευματικού αυτού κινήματος. Θα αρκεστούμε να παραθέσουμε μερικά μόνο και χαρακτηριστικά περιστατικά του ιδιότυπου αυτού διαλόγου, αρχίζοντας από τον

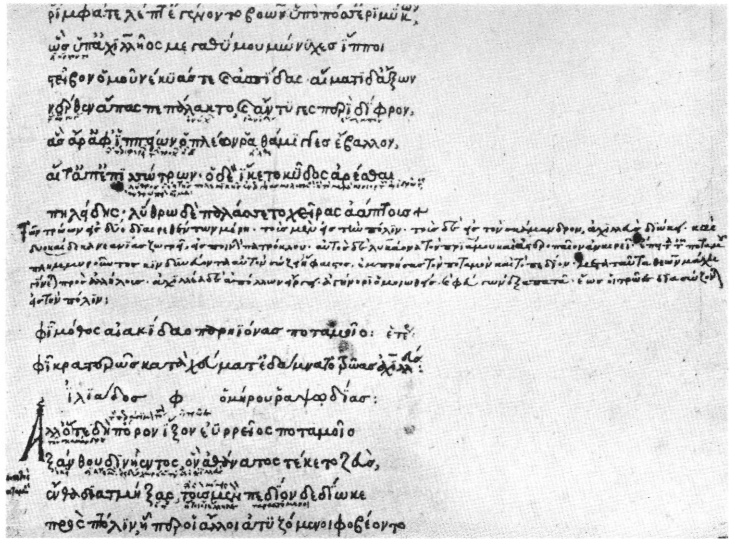
δύο ήταν τα πολυτιμότερα πράγματα που έφερε μαζί του: η γυναίκα του Θεοδώρα (κόρη του Ιωάννη Χρυσολωρά και ανιψιά του Μανουήλ Χρυσολωρά, στον οποίο θα αναφερθούμε παρακάτω) και η συλλογή των ελληνικών χειρογράφων (βλ. Α. Α. Κύρου, *Βησσαρίων ο Έλληνας*, τόμ. Α', Αθήνα 1947, 175).

Πετράρχη και τον Βοκκάκιο, οι οποίοι κατά κοινή ομολογία ήταν από τους πρωτεργάτες του ουμανισμού.¹² Οι ποιητές αυτοί χρωστούν βεβαίως τη φήμη τους στα ποιήματα και τα έργα τους εν γένει στην τοσκανική διάλεκτο: πάντως οι σύγχρονοί τους λόγιοι τους εκτιμούσαν περισσότερο για τα έργα τους στα λατινικά και κυρίως για τον όγκο των εγκυκλοπαιδικών πληροφοριών που μπορούσαν να βρουν στις αρχαιογνωστικές αυτές συνθέσεις τους (τις *Epistolae Familiares* του Πετράρχη, και την *Genealogia Deorum Gentilium* του Βοκκακίου). Όπως και να έχει το πράγμα, σε σχέση με το θέμα μας πρέπει να σημειωθεί ότι σε πρωτοβουλίες τους οφείλεται η πλήρης μετάφραση του Ομήρου στα λατινικά. Ο Πετράρχης είχε γνωριστεί και είχε γόνιμες επιστημονικές συζητήσεις με έναν βυζαντινό λόγιο, πρεσβευτή του αυτοκράτορα Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνού (1347-1354), τον Νικόλαο Σιγηρό, από τον οποίο έλαβε ως δώρο ένα χειρόγραφο του Ομήρου (που έχει διασωθεί έως τις μέρες μας, σήμερα φυλάσσεται στην Αμβροσιανή Βιβλιοθήκη του Μιλάνου με την ένδειξη I 98 inf. και περιέχει την *Ιλιάδα*). Δυστυχώς όμως ο Πετράρχης δεν μπορούσε να το διαβάσει, παρά το ότι είχε διδαχθεί ελληνικά, όχι επαρκώς όμως, όπως φαίνεται, από τον περίφημο λόγιο και κληρικό Βαρλαάμ τον Καλαβρό¹³ στην παπική αυλή της Ανίγνον. Έκρινε λοιπόν ότι ήταν απαραίτητο να μεταφραστεί ο Όμηρος, και το έργο αυτό το ανέλαβε άλλος περίφημος λόγιος από την Καλαβρία, και αυτός μαθητής του Βαρλαάμ, ο Λεόντιος Πιλάτος: γύρω στο 1358/59 τελείωσε η μετάφραση των πέντε πρώτων ραψωδιών, ενώ για την ολοκλήρωση της μετάφρασης καθοριστικός ήταν ο ρόλος του Βοκκακίου, που ενεθάρρυνε τον Λεόντιο να συνεχίσει το έργο του: η εργασία συμπληρώθηκε μετά από δεκαετία περίπου.¹⁴ Σύμφωνα με την παράδοση ο Πετράρχης πέθανε στις 23

12. Από την αφθονότατη βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά L. D. Reynolds-N. G. Wilson, *Αντιγραφείς και φιλόλογοι. Το ιστορικό της παράδοσης των κλασικών κειμένων*, Αθήνα 1981, 153-160 και G. Highet, *Η κλασική παράδοση. Ελληνικές και ρωμαϊκές επιδράσεις στη λογοτεχνία της Δύσης*, Αθήνα 1998, 141-167.

13. Για την προσωπικότητα του Βαρλαάμ βλ. τη διάλεξη του M. Hinterberger στον τόμο αυτόν.

14. Τις λεπτομέρειες και τα καθέκαστα τα έχει εξετάσει λεπτομερώς ο A. Pertusi, *Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio*, Venezia - Roma 1964.

Στίχοι
της Ομηρικής
Ιλιάδος στον
κώδ. Ambros.
Gr. I. 98 inf.

Ιουλίου του 1374 σχολιάζοντας αυτόν τον τόμο, έχοντας ολοκληρώσει τα σχόλια στην *Ιλιάδα* και στις δύο πρώτες ραφωδίες της *Οδυσσεΐας*.¹⁵

Τα βήματα των πρωτοπόρων Πετράρχη και Βοκκακίου τα ακολούθησαν και οι μαθητές τους, οι φλωρεντινοί Colluccio Salutati και Giovanni Angelo da Scarperia, οι οποίοι είχαν την ευκαιρία να συνεργαστούν με έλληνα δάσκαλο των ελληνικών, τον διάσημο Μανουήλ Χρυσολωρά.¹⁶ Ο Χρυσολωράς, επιτυχημένος διδάσκαλος στην Κωνσταντινούπολη, έγινε γνωστός στους συναδέλφους του στη Δύση αρχικά ως διπλωμάτης, όταν με τον Δημήτριο Κυδώνη

15. Βλ. R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασικής φιλολογίας από το 1300 μέχρι το 1850*, Αθήνα 1980, 17.

16. Για τα καθέκαστα των βιογραφικών του Χρυσολωρά χρησιμότητα παραμένει η συνθετική επισκόπηση του G. Cammelli, *I dotti bizantini e le origini dell'umanesimo*, I. *Manuele Crisolora*, Firenze 1941. Βλ. επίσης I. Thomson, Manuel Chrysoloras and the Early Italian Renaissance, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 7, 1966, 63-82.-Wilson, ό. π., 26-34.-Χρύσα Ματζέζου, Ένας φωτισμένος Βυζαντινός δάσκαλος στη Φλωρεντία: Μανουήλ Χρυσολωράς, στον τόμο *Ορθοδοξία και Οικουμένη. Χαριστήριος τόμος προς τιμήν του Οικουμενικού Πατριάρχου Βαρθολομαίου Α΄*, Αθήνα 2000, 531-540.

έφθασαν το 1395 στη Βενετία ως απεσταλμένοι του αυτοκράτορα Μανουήλ Παλαιολόγου, ο οποίος από το 1391 που ανέβηκε στον θρόνο πραγματοποίησε πάμπολλα ταξίδια και προσέγγισε τους σημαντικότερους ηγεμόνες της εποχής του, προσπαθώντας να τους παρακινήσει να βοηθήσουν το Βυζάντιο. Αφήνοντας τις ιστορικές λεπτομέρειες,¹⁷ μας ενδιαφέρει ότι ο Χρυσολωράς επέστρεψε με τον αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη συνοδευόμενος από τον Scarperia, ο οποίος εκεί διδάχθηκε συστηματικότερα τα ελληνικά για μια πενταετία και συγχρόνως άρχισε να αναζητεί χειρόγραφα ελλήνων κλασικών, τα οποία μετέφερε στη Δύση. Ακολούθησε επίσημη πρόσκληση εκ μέρους της φλωρεντινής διοίκησης στον Χρυσολωρά να διδάξει στο «Στούδιον» της πόλης, που έγινε δεκτή: από το 1396 ο Χρυσολωράς εγκαταστάθηκε στην Φλωρεντία και άρχισε τα μαθήματά του. Ήταν ο πρώτος της σειράς των βυζαντινών λογίων, που, όπως θα δούμε παρακάτω, έγιναν πλέον περιζήτητοι, το μήλον της έριδος θα μπορούσαμε να πούμε, μεταξύ των ιταλικών πολέων: η μία μετά την άλλη επεδίωκαν να προσελκύσουν στο δικό τους πανεπιστήμιο κάποιον από αυτούς για να αναλάβει την διδασκαλία των ελληνικών. Ο Leonardo Bruni, ο Roggio Bracciolini, ο Ambrogio Traversari και άλλοι φημισμένοι ουμανιστές ήταν μαθητές του. Ο Χρυσολωράς βεβαίως χρειάστηκε εκτός από δάσκαλος, να λειτουργήσει και πάλι με την αρχική του ιδιότητα, του διπλωμάτη, όταν από το 1400 και για μία τριετία ακολουθεί τους σημαντικότερους σταθμούς του Μανουήλ Παλαιολόγου στην πορεία του στην Δύση και επιστρέφει μαζί του στην Κωνσταντινούπολη το 1403. Διδάσκει εκεί για πέντε χρόνια, και μεταξύ των μαθητών του ήταν και ο περίφημος Guarino από την Verona της Ιταλίας.¹⁸ Ακολουθεί δεύτερη περίοδος διπλωματικών του ταξιδιών, από την

17. Για τις οποίες βλ. λεπτομερώς J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391-1425). A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick-New Jersey 1969.

18. Αν ο Χρυσολωράς ήταν ο πρώτος Έλληνας που δίδαξε ελληνικά στην Ιταλία, φαίνεται ότι ο Guarino ήταν ο πρώτος Ιταλός που πήγε στην Κωνσταντινούπολη με αποκλειστικό σκοπό να σπουδάσει τη γλώσσα. Μάλιστα αναφέρει, με τη συνήθη υπερβολή σε τέτοιες περιπτώσεις, ότι κατά το ταξίδι της επιστροφής στην Ιταλία έπεσε σε τρομερή τρικυμία και είχε την ατυχία να δει να αρπάζουν τα κύματα πολλά από τα κιβώτια με τα πολύτιμα χειρόγραφα που είχε μαζί του: αυτό είχε ως συνέπεια μέσα σε μια νύκτα να ασπρίσουν τα μαλλιά του (βλ. Cammelli, ό.π., 139).

Προσωπογραφία του
Μανουήλ Χρυσολωρά

Βενετία στην Γένοβα, στο Παρίσι, στη Βαρκελώνη, στη Ρώμη, στη Φλωρεντία. Πέθανε το 1415 ενώ παρακολουθούσε τις εργασίες της εκκλησιαστικής Συνόδου της Κωνσταντίας. Αυτό είναι το γενικό πλαίσιο της ζωής του επιφανούς αυτού λογίου: εκτός από τις διδακτικές του δραστηριότητες, για τις οποίες κυρίως επαινείται από τους συγχρόνους του, μετέφρασε την *Πολιτεία* του Πλάτωνα, απέδωσε στα ελληνικά τη λατινική λειτουργία του πάπα Γρηγορίου του Μεγάλου, και συνέταξε και εγχειρίδιο γραμματικής, γνωστό με τον τίτλο *Ερωτήματα*, το οποίο είναι ευνόητο ότι βασίζεται στη μορφή ερωταποκρίσεων, και τυπώθηκε το 1471 στη Βενετία σε ελληνολατινική επιτομή του μαθητή του

Guarino.¹⁹ Πρέπει να σημειωθεί ακόμα ότι ο Χρυσολωράς είχε την ευκαιρία να διατυπώσει και θεωρία για τον τρόπο της μετάφρασης. Όσοι ελληνισμαθείς λόγιοι της Εσπερίας είχαν επιχειρήσει ως τότε μεταφράσεις αρχαίων ελλήνων συγγραφέων στα λατινικά δεν λάβαιναν υπόψιν τις θεωρητικές αρχές των κλασικών λατίνων συγγραφέων –και ιδίως του Κικέρωνα και του Αγίου Ιερωνύμου²⁰– και είχαν τη συνήθεια της κατά λέξιν μετάφρασης (*verbum pro verbo*). Ο Χρυσολωράς αντιθέτως προσεγγίζει τις απόψεις των κλασικών λατίνων θεωρητικών και τονίζει ότι ο μεταφραστής πρέπει να κατανοεί και να αποδίδει το πνεύμα του κειμένου, μένοντας πιστός στο πρωτότυπο, αλλά και σεβόμενος τις ιδιορρυθμίες της λατινικής, ώστε το μεταφρασμένο κείμενο να είναι ευανάγνωστο και κατανοητό. Τη θεωρία του την εφάρμοσαν οι μαθητές του, από τους οποίους ας αναφερθεί ο Leonardo Bruni, γνωστός και ως Aretino (από τον τόπο καταγωγής του, το Arezzo), μεταφραστής διαλόγων του Πλάτωνα, απικών ρητόρων, αλλά και της πραγματείας του Μ. Βασιλείου *πρὸς τοὺς νέους ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων*, κάτι που βεβαίως σημαίνει ότι το κλασικό αυτό κείμενο της πατερικής σκέψης έγινε απρόσμενα επίκαιρο και επανήλθε στο προσκήνιο για να δοθεί απάντηση ασφαλώς στους επικριτές αυτής της επανασύνδεσης με την αρχαιότητα.²¹ Από τον ίδιο κύκλο προερχόταν και ο περίφημος Lorenzo Valla,²² μεταφραστής του Θουκυδίδη, προστατευόμενος αρχικά των ποντιφικών της Ρώμης, ο οποίος όμως κατόπιν έπεσε στη δυσμένεια τους, αφού απέδειξε ότι η περίφημος *Κωνσταντίνειος Δωρεά*, το έγγραφο δηλαδή βάσει του οποίου δήθεν ο Μέγας Κωνσταντίνος είχε δωρίσει

19. Μαζί με ένα άλλο εγχειρίδιο γραμματικής, την *Ἐπιτομή τῶν ὀκτῶ τοῦ Λόγου μερῶν* (Milano 1476) του Κωνσταντίνου Λάσκαρι, αποτελούν ως γνωστόν τα δύο πρώτα τυπωμένα ελληνικά βιβλία: βλ. Evro Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy. Printers and Publishers for the Greek World*, Venice 1994, 3-6.

20. Το ζήτημα αυτό μεταξύ άλλων εξετάστηκε στο Ζ' πανελλήνιο Συμπόσιο λατινικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη 16-19 Οκτ. 2002), με γενικό θέμα «Μεταφραστική θεωρία και πράξη στη λατινική γραμματεία». Τα πρακτικά δημοσιεύθηκαν προσφάτως στην *Επισημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής Θεσσαλονίκης*, τόμ. 10 (2002).

21. Για τον Bruni βλ. Pfeiffer, ό. π., 33-34 και Wilson, ό. π., 35-51.

22. Για τον Valla βλ. Pfeiffer, ό. π., 41-48, Reynolds-Wilson, ό. π., 167-169 και Wilson, ό. π., 129-141.

στον πάπα Σίλβεστρο και τους διαδόχους του την Ρώμη και εδάφη της Ιταλίας, ήταν πλαστό.²³

Οι πρώτες αυτές προσπάθειες των κύκλων που προαναφέραμε, συνεχίστηκαν μερικά χρόνια αργότερα στο πλαίσιο της Συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας, το 1439, όπου πέραν των θεολογικών, πραγματοποιήθηκαν ευρύτερες πνευματικές και επιστημονικές συζητήσεις. Μεταξύ άλλων αναζωπυρώθηκε το ενδιαφέρον για τον Πλάτωνα: ο Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων²⁴ είχε την ευκαιρία να συντάξει το δοκίμιο *περι ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται*. Ακολούθησε αργότερα το έργο του Βησσαρίωνος²⁵ *Ἐλεγχοι τῶν κατὰ Πλάτωνος βλασφημιῶν*, απάντηση στην αρνητική για τον Πλάτωνα συγγραφή άλλου σημαντικού λογίου, του Γεωργίου Τραπεζούντιου,²⁶ πολυγροφότατου και αυτού, ο οποίος εκτός των άλλων είχε σφοδρότατη διένεξη με τον μαθητή του Χρυσολωρά Guarino σχετικά με θέματα διδασκαλίας της ρητορικής.

Μια παλιά ρομαντική άποψη αναφέρει ότι ο περίφημος Cosimo των Μεδίκων θέλησε να ιδρύσει Ακαδημία παρακινούμενος από την ρητορεία του Γεωργίου Γεμιστού- Πλήθωνος.²⁷ Σε νέα φάση εισέρχεται η διδασκαλία των ελληνικών στη Φλωρεντία με τη δεκαπενταετή (από το 1457) σχεδόν παραμονή εκεί άλλου διαπρεπούς Κωνσταντινουπολίτη λογίου, του Ιωάννη Αργυρό-

23. Η *Κωνσταντίνειος Δωρεά* είχε αμφισβητηθεί και παλαιότερα, τον Ιανουάριο του 1001, βλ. σχετικά την μελέτη του Τ. Λουγγή στον παρόντα τόμο.

24. Για τον φιλόσοφο του Μυστρά βλ. C. M. Woodhouse, *George Gemistos Plethon. The Last of the Hellenes*, Oxford 1976, καθώς και πολύ ενδιαφέρουσες ανακοινώσεις στα *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στον Πλήθωνα και την εποχή του με την συμπλήρωση 550 ετών από τον θάνατό του*, Αθήνα-Μυστράς 2003.

25. Βλ. το βιβλίο του Α. Α. Κύρου, που σημειώνεται παραπάνω, σμμ. 11 και Wilson, ό. π., 106-128.

26. Ο Γεώργιος Τραπεζούντιος έχει βιογραφηθεί από τον J. Monfasani, *George of Trebizond. A Biography and a Study of his Rhetoric and Logic*, Leiden 1976. Βλ. και Wilson, ό. π., 143-145.

27. Η άποψη προέρχεται από τον περίφημο πλατωνιστή Marsilio Ficino και διατυπώθηκε στον πρόλογο της λατινικής του μετάφρασης των *Εννεάδων* του Πλωτίνου, που εκδόθηκε στην Φλωρεντία το 1492.

πουλου (1394-1486)²⁸ που είχε ως θέμα της διδασκαλίας του, εκτός από τον Πλάτωνα, και τον σχολιασμό του Αριστοτέλη. Μαθητής του ήταν και ο Λαυρέντιος ο Μεγαλοπρεπής. Από το 1471 και τουλάχιστον για άλλα δεκαπέντε χρόνια ο Αργυρόπουλος συνέχισε τη διδασκαλία του στη Ρώμη, έχοντας ως μαθητές μεταξύ άλλων τον φιλόλογο και λυρικό ποιητή Angelo Poliziano,²⁹ αλλά και τον γερμανό διάσημο γερμανό κλασικό φιλόλογο Ιωάννη Reuchlin,³⁰ ο οποίος, ακολουθώντας προσφιλή συνήθεια των λογίων της Αναγέννησης, είχε εξελληνίσει το όνομά του ως *Καπνίων*. Αναφέρεται μάλιστα και ως ανέκδοτο ότι ο Αργυρόπουλος κατά την πρώτη συνάντησή τους του έδωσε να διαβάσει και να μεταφράσει Θουκυδίδη, και ενθουσιασμένος τόσο για την προφορά όσο και για την απόδοση αναφώνησε *Graecia nostro exilio transvolavit Alpes* (Η Ελλάδα χάρη στην εξορία μας πέρασε τις Άλπεις).³¹ Και βεβαίως όχι μόνο η Φλωρεντία και η Ρώμη, αλλά και όλες οι ακμαίες τότε ιταλικές πόλεις έγιναν σημαντικά κέντρα ελληνικής παιδείας. Ονόματα, έργα και τίτλοι βιβλίων θα μπορούσαν να παρατεθούν πολλά. Καθώς όμως εν τω μεταξύ είχε προβάλλει δυναμικά στο προσκήνιο η τυπογραφία, κρίνεται προτιμότερο στη συνέχεια να αναφερθούν κάποια στοιχεία σχετικά με την αντίστοιχη δραστηριότητα των ελλήνων λογίων. Η εφεύρεση της τυπογραφίας άνοιξε νέες οδούς και τους έδωσε νέες δυνατότητες, καθώς ήταν φυσικά οι καταλληλότεροι για να επιμε-

28. Για τα βιογραφικά του βλ. Σ. Λάμπρος, *Αργυροπούλεια*, Αθήνα 1910, σελ. ε'-ρκε'. - G. Cammelli, *I dotti bizantini e le origini dell'umanesimo. II. Giovanni Argiropoulo*, Firenze 1941 και Wilson, ό. π., 158-165.

29. Βλ. Pfeiffer, ό. π., 49-54, Reynolds-Wilson, ό. π., 169-173 και Wilson, ό. π., 183-204.

30. Βλ. Pfeiffer, ό. π., 101-105.

31. Το περιστατικό αναφέρεται πρώτα από τον γνωστότατο λόγιο Φίλιππο Schwarzherd, περισσότερο γνωστόν με την εξελληνισμένη μορφή του ονόματός του, «Μελάγχθων» (για τον οποίο βλ. Pfeiffer, 106-110). Σημειωτέον ότι ο Reuchlin είχε αντιπαθεί στη λεγόμενη ερασμακική προφορά, υποστηρίζοντας την προφορά των συγχρόνων του βυζαντινών λογίων, εκφράζοντας βεβαίως ανάλογες σκέψεις και συζητήσεις στους κύκλους του. Βλ. και το κατατοπιστικό λήμμα του M. Hinterberger, *Aussprache I. (Griechisch)*, *Der Neue Pauly, Enzyklopädie der Antike*, τόμ. 13, Stuttgart 1999, 354-355.

Ο Ιωάννης Αργυρόπουλος

ληθούν και να επιστατήσουν στις εκτυπώσεις Αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων. Ελληνικά βιβλία τυπώθηκαν σχεδόν σε όλες τις ιταλικές πόλεις που είχαν τυπογραφεία, αλλά τα πρωτεία βεβαίως τόσο σε ποιότητα, όσο και ποσότητα τα έχει η Βενετία.³² Θυμίζουμε ότι ο Βησσαρίων έγραφε ότι οι συμπατριώτες του θεωρούσαν τη Βενετία ως άλλο Βυζάντιο (*quasi alterum Byzantium*), και έτσι απο-

32. Βλ. τη συνθετική επισκόπηση του Δ. Ζακυθινού, *Χαλκοτύποις σελίσιν...* Τὰ πεντακόσια ἔτη τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 1978, 614-645 (αναδημοσιευμένο στα *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, ό.π., 311-349), με πλούσια βιβλιογραφία.

φάσισε να αφήσει εκεί τα βιβλία του, που απετέλεσαν τον πυρήνα της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης. Και στη Βενετία μετατοπίστηκε σταδιακά το κέντρο των ελληνικών σπουδών, καθώς είχε ανοίξει πλέον και άλλη οδός, από τη βενετοκρατούμενη Κρήτη αυτή τη φορά προς τη Βενετία, που διέθετε την πολυπληθέστερη, μεταξύ των μεταναστών ελληνική παροικία και αποτελούσε πόλο έλξης για όσους αποφάσιζαν να αναζητήσουν καλύτερη τύχη μακριά από την υπόδουλη Ελλάδα. Ο πρώτος στη σειρά αυτή ήταν ο Μιχαήλ Αποστόλης,³³ κωνσταντινουπολίτης ο ίδιος, που αιχμαλωτίστηκε κατά την άλωση της πόλης, κατόρθωσε να ελευθερωθεί άγνωστο κατω από ποιες συνθήκες, κατέφυγε αρχικά στην Κρήτη και κατόπιν ταξίδευε μεταξύ Ρώμης, Βενετίας και Κρήτης, χωρίς να μπορέσει να βρει ιδανικές συνθήκες για μόνιμη εγκατάστασή του. Δεν ήταν τυχερότερος ο γιος του Αρσένιος,³⁴ ο οποίος συνέπεσε να φτάσει στη Βενετία την εποχή που βρισκόταν στην κορύφωσή του η δραστηριότητα του τυπογραφείου του Άλδου Μανουτίου, που πολύ γρήγορα ενέταξε στο εκδοτικό του πρόγραμμα αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, αλλά και άλλα ελληνικά κείμενα. Ο Αρσένιος συνεργάστηκε μερικά χρόνια με τον Άλδο, όμως οικονομικές διαφωνίες τον ανάγκασαν να διακόψει τη συνεργασία και να ξαναγυρίσει στην Κρήτη.³⁵ Πολλοί άλλοι ήταν οι Έλληνες, συνήθως κρητικοί, λόγιοι που συνεργάστηκαν με τον Άλδο: ο περίφημος Μάρκος Μουσούρος,³⁶ ο Δημήτριος Δούκας,³⁷ ο Ιανός Λάσκαρης,³⁸ και πολλοί άλλοι, σε ένα μεγαλεπήβολο εκδοτικό πρόγραμμα.³⁹ Και το έργο τους βεβαίως δεν περιοριζόταν μόνο στις ανάγκες του τυπο-

33. Για τα βιογραφικά του βλ. Κ. Γιαννακόπουλος, *Έλληνες λόγιοι εις την Βενετίαν*, Αθήνα 1965, 75-101.

34. Βλ. Κ. Γιαννακόπουλος, ό. π., 151-177.

35. Επανήλθε βεβαίως στη Βενετία το 1531 και ως το 1535 που πέθανε συνεργάστηκε και με άλλα τυπογραφεία.

36. Βλ. Κ. Γιαννακόπουλος, ό. π., 103-150 και Wilson, ό. π., 262-276.

37. Βλ. Κ. Γιαννακόπουλος, ό. π., 197-224.

38. Βλ. Wilson, ό. π., 179-182. Επίσης Α. Πάρδος, Οι άξονες της ιδεολογίας του νέου Ελληνισμού στην *άλλη Κωνσταντινούπολη*. Η παρακαταθήκη του Βησσαρίωνα: Λάσκαρης και Μουσούρος ανάμεσα στους Έλληνες της Βενετίας, στον τόμο *Άνθη χαρίτων*, Βενετία 1998, 527-568.

39. Βλ. Wilson, ό. π., 236-262.

γραφείου, αλλά ορισμένοι, όπως ο Μάρκος Μουσούρος και ο Ιωάννης Γρηγορόπουλος διδασκαν τα ελληνικά στο πανεπιστήμιο της γειτονικής Padova. Επίσης ο Άλδος ίδρυσε και ένα πνευματικό κέντρο, τη *Νεακαδημία*, με ευρύτερους επιστημονικούς στόχους, όπου όλοι οι διάσημοι συνεργάτες του συζητούσαν και ανέλυαν φιλολογικά, φιλοσοφικά και άλλα επιστημονικά θέματα. Βεβαίως σε όλες τις πόλεις της Ιταλίας υπήρχαν ανάλογες Ακαδημίες, αλλά η διαφορά ήταν πως ο Άλδος όρισε ότι ήταν αφιερωμένη στις ελληνικές σπουδές, και υποχρεωτικά οι συζητήσεις έπρεπε να γίνονται στα ελληνικά: μάλιστα όποιος παραβίαζε αυτόν τον κανόνα πλήρωνε πρόστιμο. Εκτός των Ελλήνων και των Ιταλών, πρέπει να σημειωθεί ότι συμμετείχαν και λόγιοι από άλλες χώρες της Ευρώπης, όπως ο περίφημος Έρασμος.⁴⁰

Το σύνολο της εκδοτικής παραγωγής ο ενδιαφερόμενος μπορεί να το αναζητήσει σε σπουδαία βοηθήματα, όπως η παλαιά, αλλά πάντα πολύτιμη *Ελληνική Βιβλιογραφία* του E. Legrand (4 τόμοι για τη βιβλιοπαραγωγή του 15ου και του 16ου αιώνα),⁴¹ καθώς και ο νεότερος συλλογικός τόμος για το ελληνικό βιβλίο⁴² και προσφάτως η *Χάρτα της Ελληνικής Τυπογραφίας*.⁴³ Στη συνέχεια θα αρκεστούμε να αναφέρουμε μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα από τους υπέροχους προλόγους που οι έλληνες επιμελητές συνήθιζαν να προτάσσουν στις εκδόσεις τους, τόσο του Άλδου, αλλά και άλλων τυπογραφείων της εποχής, στους οποίους θίγονται πολύ ενδιαφέροντα θέματα. Κάνουν λόγο π.χ. για τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν, καθώς γρήγορα έγινε αντιληπτό ότι δεν αρκούσε η απλή αναπαραγωγή του χειρογράφου, και ότι τα μειονεκτήματά του συνήθως πολλαπλασιάζονταν με την άκριτη στοιχειοθεσία. Και αυτό έχει σχέση με τις συνθήκες της τυπογραφικής τέχνης στα πρώτα εκείνα στάδιά της, τελείως διαφορετικές από τις σημερινές, (όπου ο συγγραφέας παραδίδει το κείμενό

40. Βλ. Κ. Γιαννακόπουλος, ό. π., 225-240 και Wilson, ό. π., 226-236.

41. E. Legrand, *Bibliographie Hellenique ... XVe et XVIe siècles*, Paris 1885-1906.

42. Αικατερίνη Κουμαριανού-Λουκία Δρούλια-Ενρο Layton, *Το ελληνικό βιβλίο 1476-1830*, Αθήνα 1986.

43. Κ. Στάικος, *Χάρτα της ελληνικής τυπογραφίας. Η εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων και η συμβολή τους στην πνευματική Αναγέννηση της Δύσης*, Αθήνα 1989.

Ο Μάρκος Μουσούρος

του έτοιμο στον εκδότη, γραμμένο συνηθέστατα από τον ίδιο στον προσωπικό του ηλεκτρονικό υπολογιστή), αλλά και αρκετά διαφορετικές και από τις παραδοσιακές τεχνικές της τυπογραφίας, που σχεδόν έχουν σβήσει. Σήμερα πάντα ως σημείο αναφοράς υπάρχει το αυτόγραφο του συγγραφέα. Οι λόγιοι εκείνης της εποχής βεβαίως δεν είχαν αυτή τη δυνατότητα, καθώς δεν σώζονται αυτόγραφα αρχαίων, αλλά και βυζαντινών συγγραφέων της πρωτοβυζαντινής και μεσοβυζαντινής εποχής. Έπρεπε λοιπόν ο επιμελητής ενός βιβλίου να λειτουργήσει ως «κρπικός του κειμένου», να βρει και άλλα χειρόγραφα του ίδιου έργου, να συγκρίνει τις διαφορές και να προσπαθήσει να επιτύχει την καλύτερη δυνατή εικόνα του κειμένου. Χαρακτηριστικά είναι όσα γράφει στην πρώτη πλήρη ελληνική έκδοση του Πλάτωνα (Φλωρεντία 1488) ο Δημήτριος Χαλκο-

κονδύλης:⁴⁴ σφόδρα γὰρ ἡμῖν πλειόνων ἔνεκα διὰ σπουδῆς ἐγένετο, ἐφ' ὅσον οἶόν τε ἦν διορθώσασθαι τά τε Ὅμηρου ποιήματα προκρησαμένους καὶ τοῖς τοῦ Εὐσταθίου ὑπομνήμασι καὶ τὰ τῶν συγγραφέων περὶ αὐτοῦ πεποημένα, καὶ δεν διστάζει νὰ ομολογήσει τὴς ἀδυναμίες του: διὰ τὴν τῶν ἀντιγράφων διαφθορὰν οὔτε τὸ τῆς διανοίας ὑγιὲς ἀπαρτίζεται.⁴⁵ Ο ἴδιος πάλι σὲν ἐκδοσὴ τοῦ Λεξικοῦ τῆς Σούδας (1499) ἐπισημαίνει ὅτι ἔστι δ' ὧν οὐκ οἶός τ' ἐγένετο τῆς προσηκούσης διορθώσεως τετυχηκέναι.⁴⁶ Καὶ παρεμφερῆ σημειώνουν καὶ ἄλλοι λόγιοι, π.χ. ὁ Μάρκος Μουσοῦρος: μηδὲν ἡμῶν παρὰ τὰ ἐν ἀντιγράφοις ἀνηκέστως οὔσι διεφθαρμένοις ῥιψοκινδύνως καινοτομεῖν τολμησάντων.⁴⁷ Ο Δημήτριος Δούκας σὲν ἐκδοσὴ τῶν *Ἡθικῶν* τοῦ Πλουτάρχου τὸ 1509 στιγματίζει τὴ συνθήεια ὁσῶν βρίσκουν τυπογραφικὰ λάθη σὲν ἓκδοσὴ καὶ κατακρίνουν: πολλοὶ μὲν ἀπείρωσ ἔχοντες τῆς περὶ τὸ διορθοῦν φιλοπονίας ἧ, βέλτιον εἶπεῖν, ταλαιπωρίας καὶ τοῦ γνῶθι σαυτὸν ἀμνημονοῦντες, ὅλως τε σοφοὶ δοκεῖν ἐφιέμενοι, μεγάλη τῆ φωνῆ λαρυγγίζουσιν: «ὄξεῖα ἀντὶ βαρείας ἐτέθη. Παῖε, παῖε τὸν κατάρατον, διέφθαρται γὰρ ἡ βίβλος ἦν ἐκεῖνος ἐπετέτραπτο κατασκευάσαι τοῖς φιλολόγοις ὄλοσχερῆ τε καὶ ἀνευδεᾶ».⁴⁸

Συχνότατα σὲν προλόγους διαφημίζεται τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου καὶ ἀναζητεῖται τρόπος ὡστε νὰ παρακινηθεῖ ὁ πελάτης νὰ ἀγοράσει τὸ βιβλίο. Εὐρηματικός εἶναι ὁ τρόπος ποῦ προλογίζει τὴν ἔκδοσὴ (Βενετία 1499) τοῦ *Μεγάλου Ἐτυμολογικοῦ* –βυζαντινῆς λεξικογραφικῆς συλλογῆς τοῦ δεκάτου αἰῶνα– ὁ Μάρκος Μουσοῦρος:

44. Ο ὁποῖος δίδαξε ἐλληνικά σὲν Padova ἀπὸ τὸ 1463 ὡς τὸ 1472 καὶ σὲν Φλωρεντία ἀπὸ τὸ 1475 ὡς τὸ 1491: γῖα τὰ βιογραφικά του βλ. Δ. Καμπούρογλου, *Οἱ Χαλκοκονδύλοι*, Ἀθῆνα 1926, 171-211.– G. Cammelli, *I dotti bizantini e le origini dell'umanesimo. III. Demetrio Calcondila*, Firenze 1954 καὶ Wilson, ὁ. π., 175-179.

45. Legrand, ὁ.π., 14.

46. Legrand, ὁ.π., 65.

47. Legrand, ὁ.π., 54 (σὲν ἐκδοσὴ Ἐπιστολαὶ διαφόρων φιλοσόφων, ρητόρων, σοφιστῶν..., Βενετία 1499).

48. Legrand, ὁ.π., 93.

Ο Δημήτριος
Χαλκοκονδύλης

*Κρής γὰρ ὁ τορνεύσας, τὰ δὲ χαλκία Κρής ὁ συνείρας·
Κρής ὁ καθέν στίξας· Κρής ὁ μολυβδοχύτης·
Κρής δαπανᾷ νίκης ὁ φερώνυμος· αὐτὸς ὁ κλείων
Κρής τάδε. Κρησὶν ὁ Κρής ἦπιος αἰγίοχος.⁴⁹*

49. Παραθέτουμε και τη μετάφραση του Λ. Πολίτη, *Ποιητική Ανθολογία*, τόμ. Β', Αθήνα 1975, 146: *Κρητικός είναι αυτός που τα σκάλισε [δηλ. τα τυπογραφικά στοιχεία], Κρητικός κι αυτός που αράδιασε τους χάλκινους τύπους, Κρητικός αυτός που τα κέντησε ένα ένα, Κρητικός αυτός που τα έχυσε στο μολύβι και Κρητικός κάνει τα έξοδα, εκείνος που έχει το όνομα της νίκης· Κρητικός κι αυτός που γράφει τούτο το εγκώμιο. Στους Κρητικούς παραστέκεται ευνοϊκός ο Δίας ο κρητικός.*

Ας σημειωθεί ότι υπάρχει και μία περίπτωση χρησιμοποίησης μονοτονικού, σε έκδοση της *Καινῆς Διαθήκης* του 1514, ως τμήμα της περιφήμης *Πολυγλώπου Βίβλου*.⁵⁰ Την επιμέλεια των ελληνικών την είχε ο παλιός συνεργάτης του Αλδου Μανουτίου, ο Δημήτριος Δούκας, που ήδη αναφέρθηκε, ο οποίος από την πρώτη δεκαετία του δέκατου έκτου αιώνα είχε μετοικήσει στην Ισπανία. Στον πρόλογό του ο Δούκας εξηγεί γιατί προτίμησε αντί για τόνο να τοποθετήσει κεραία: *οὐ μέντοι τόνος αὐτῆ ἑλληνικὸς ὑπολαβέσθω, ἀλλὰ γνωμόνιον τι καὶ σημείον ὑφ' οὗ ἀπευθύνονται ἂν ὁ φιλομαθής, ὥστε μὴ διαμαρτάνειν ποτὲ ἐν τῇ ἐκφορᾷ καὶ εὐρυθμίᾳ τῶν λέξεων*.⁵¹

Συχνότατα επανέρχεται επίσης η ιδέα μιας «σταυροφορίας» της Ενωμένης Ευρώπης προς απελευθέρωση της υπόδουλης Ελλάδας. Χαρακτηριστικός ο πρόλογος του Μάρκου Μουσούρου στην έκδοση των *Ἀπάντων* του Πλάτωνα (Βενετία 1513): από την εκτενέστατη (200 στίχοι) ωδή του στον Πλάτωνα⁵² θα αναφέρουμε μόνο το σημείο που καλεῖται ο αρχαίος φιλόσοφος να κατέλθει από τους ουρανούς και να συναντήσει τον πάπα Λέοντα Ι΄ (*Δία ἐπιχθόνιο κατά τον Μουσούρο*) και να του ζητήσει να χρησιμοποιήσει το κύρος του ώστε να παύσουν οι εχθροπραξίες μεταξύ των ηγεμόνων της Ιταλίας (*παῦσον ἄναξ χάριμν ἐμφύλιον*) και να τους ζητήσει να στραφούν προς απελευθέρωση της

50. Της τετράτομης έκδοσης δηλαδή της *Παλαιᾶς* και *Καινῆς Διαθήκης* σε παράλληλους τόμους με το εβραϊκό και το αραμαϊκό κείμενο, την απόδοση των εβδομήκοντα, το ελληνικό κείμενο της *Καινῆς Διαθήκης* και την λατινική τους μετάφραση. Η έκδοση είναι γνωστή και ως *Complutensis*, από την λατινική ονομασία –*Complutum*– της ισπανικής πόλης Alcalá, όπου τυπώθηκε με πρωτοβουλία του περιφήμου καρδινάλιου Φραγκίσκου Jimenez de Cisneros. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο συγκεκριμένος καρδινάλιος είναι ο πρωταγωνιστής του θεατρικού έργου (του 1960) του Henry de Montherlant, *Ο Καρδινάλιος της Ισπανίας*, που μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον Π. Πρεβελάκη (στο έργο του οποίου, ως γνωστόν, τόσο το λογοτεχνικό, όσο και το επιστημονικό, συναντώνται συχνά θέματα σχετικά με τον αναγεννησιακό πολιτισμό) και δημοσιεύθηκε το 1980. Βλ. και Δ. Φίλιας, Συμβολή στη μελέτη του μεταφραστικού έργου του Παντελή Πρεβελάκη. Το γαλλικό θέατρο, στον τόμο *Κρήτη και Ευρώπη. Συγκρίσεις, συγκλίσεις και αποκλίσεις στη λογοτεχνία*, Βάρβαροι Κρήτης 2001, 279-286.

51. Legrand, ό.π., 116.

52. Legrand, ό.π., 106-112 και Γ. Σηφάκης, Μάρκου Μουσούρου του κρητός ποίημα εις τον Πλάτωνα, *Κρητικά Χρονικά* 8(1954), 366-394.

Κωνσταντινούπολης. Και το 1516 αφιερώνει μια έκδοση του Πανσανία στον Ιανό Λάσκαρι: εξαίρει τις ενέργειες του τελευταίου ως διπλωμάτη σε όλες τις αυλές και κατηγορεί ότι είναι αισχρό να ερίζουν για μια-δυο ασήμαντες πόλεις οι ηγεμόνες της Ευρώπης και να αφήνουν τους αθέους να κατέχουν τόσες σπουδαίες ελληνικές πόλεις. Εύχεται και εκφράζει την αισιοδοξία του για σύντομη απελευθέρωση, ώστε όποιος θέλει να επισκεφθεί την Ελλάδα χωρίς προβλήματα έχοντας το βιβλίο του Πανσανία ως οδηγό.⁵³ Μπορεί οι αισιόδοξες προβλέψεις του Μουσούρου να μην επαληθεύθηκαν, αλλά οι απόψεις αυτές φανερώνουν ότι οι Έλληνες λόγιοι της διασποράς δεν ήταν αποκομμένοι από τη σύγχρονή τους πραγματικότητα, παρακολουθούσαν τις εξελίξεις της εποχής τους και όπως έχει σημειωθεί κατ' επανάληψιν, συνετέλεσαν στη σφυρηλάτηση και ενδυνάμωση της εθνικής συνείδησης του νέου ελληνισμού.

Καταλήγοντας, πρέπει να σημειώσουμε ότι τη σημασία της συνεισφοράς των Ελλήνων λογίων την έχει απαθανάσει ποιητικά ο Κωστής Παλαμάς στη μεγάλη λυρική του σύνθεση ο *Δωδεκάλογος του Γύφτου*, και πιο συγκεκριμένα στον έκτο λόγο του ποιήματος, που τιτλοφορείται «ο Θάνατος των Αρχαίων»:⁵⁴ όπως έχει γραφεί χαρακτηριστικά, «μια από τις λαμπρότερες σελίδες στην ιστορία του ελληνικού πνεύματος, ποιητικά δοσμένη από το λαμπρότερο, για την εποχή του, λυρισμό, την εναρμόνια κι ιδεοπλάστρα κινύρα του Κωστή Παλαμά».⁵⁵

53. Legrand, ό.π., 150.

54. Οι στίχοι αυτοί δημοσιεύτηκαν το 1907 και απηχούν την «ελληνοκεντρική» άποψη της συμβολής στην Αναγέννηση, που αναφέρθηκε στην αρχή του κειμένου. Σημειωτέον ότι έχουν ως προμετωπίδα την ακόλουθη φράση του ιταλού ποιητή Giacomo Leopardi (1798-1837): «ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν πτῶσιν αὐτῶν, [οἱ Ἕλληνες] φεύγοντες τῆς πατρίδος τὸν ὄλεθρον, ἐγένοντο αὐθις πνευματικοὶ τῆς Εὐρώπης κηδεμόνες», από τον πρόλογο της ιταλικής του μετάφρασης της μονωδίας του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος για την Ελένη-Υπομονή Παλαιολογίνα (σύζυγο του αυτοκράτορα Μανουήλ Β'), που παρατίθεται από τον Δ. Θερεϊανό, *Αδαμάντιος Κοραΐς, Τεργέστη* 1889, 6, από όπου αντλεί ο Παλαμάς.

55. Βλ. Β. Σκουβαράς, *Τα Νεοελληνικά γράμματα. Σύντομο διάγραμμα Ιστορίας της Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1976, 236-242.